

BERDAK YUSUF,
*filologiya fanlari nomzodi,
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti katta ilmiy xodimi*

“NAVOIY TILI LUG‘ATI” HAQIDA

Annotatsiya: Ushbu maqola “Navoiy tili lug‘ati” asarining boshqa Navoiy asarlariga tuzilgan lug‘atlardan farqi, uning tarkibi, undagi lug‘at maqolalarining tuzilishi, Navoiy tilidagi unli va undoshlar, hamda lug‘atda qo‘llangan transkripsiya haqidadir. Shuningdek, lug‘at turlari, hozirgacha tuzilgan yozuvchi lug‘atlari to‘g‘risida, jumladan Navoiy asarlariga XX asrgacha fors va turk tillarida tuzilgan lug‘atlar haqida ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: Navoiy tili, yozuvchi lug‘ati, lug‘at maqolasi, til xazinasini, so‘z boyligi, unlilar, undoshlar, transkripsiya.

Аннотация: Эта статья посвящена отличию “Словаря языка Навои” от других словарей к произведениям Навои, его составу, структуре словарных статей, гласным и согласным звукам в языке Навои, а также транскрипции, используемой в словаре. Также есть сведения о типах словарей, составленных до настоящего времени словарях писателя, в том числе словарях произведений Навои на персидском и турецком языках до XX века.

Ключевые слова: Язык Навои, словарь писателя, словарная статья, языковые сокровища, словарное богатство, гласные, согласные, транскрипция.

Annotation: This article is devoted to the difference between the Navoi dictionary from other Navoi works, its composition, the structure of dictionary entries, vowels and consonants in the Navoi language, as well as the transcription used in the dictionary. There is also information about the types of dictionaries compiled to date by dictionaries of writers, including the dictionaries of Navoi’s works in Persian and Turkish until the twentieth century.

Keyword: Navoi language, author’s dictionary, dictionary article, language treasure, vocabulary, vowels, consonants, transcription.

Ilk lug‘atlar qadimgi Gretsiyada eramizdan oldingi beshinchi asrda tuzilgan. Turkiy xalqlarning eng qadimgi lug‘atlari sifatida Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” (“Turkiy so‘zlar to‘plami”), asarini ko‘rsatish mumkin. Bu lug‘at ham barcha turkiy xalqlarga va tillarga bab-baravar tegishlidir.

Lug‘atlar bir tilli va ikki yoki ko‘p tilli bo‘lishi mumkin. So‘zlarni ma’lum bir tilning o‘z vositalari bilan izohlovchi lug‘atlar bir tilli lug‘atlar hisoblanadi. Bunday lug‘atlarning yorqin namunasi sifatida izohli lug‘atlarni keltirish mumkin.

Bundan tashqari, yozuvchi lug‘ati ham borki, bu tipdagi lug‘atlarda biror shoir yoki yozuvchi asarlari leksikasi o‘rin oladi. Mazkur tip lug‘atlarga to‘rt jildli “Словарь языка Пушкина” (1956-1961), P.Shamsiyev, S.Ibrohimovlarning “Navoiy asarlari lug‘ati” (1972), X.Nazarovanning “Zahiriddin Muhammad Bobir asarlari uchun qisqacha lug‘at” (1972), E.Fozilov rahbarligida tuzilgan

“Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati” (1983–1985), B.Hasanovning “Navoiy asarlari uchun qisqacha lug‘at” (1993) kabi lug‘atlar misol bo‘la oladi.

Umuman, lug‘atning turlari juda ko‘p. Ammo o‘zbek lug‘atchiligida ahamiyati jihatidan zarur bo‘lgan lug‘atlarning bir qismi hali tuzilmagan yoki tuzilsa ham mukammal emas. Masalan, o‘zbek tilining tezaurus lug‘ati hali yaratilgan emas, yuqorida aytganimizdek o‘zbek tilining to‘la, mukammal sheva lug‘ati, hamda o‘zbek tilining mukammal etimologik lug‘ati yo‘q. Shuningdek, Alisher Navoiy, Bobur, Muhammad Solih, Ogahiy kabi adiblar asarlari tilining mukammal izohli lug‘ati tuzilmagan. Bizning leksikograflarimiz oldida ana shunday lug‘atlarni tuzishdek sharaflı ish turibdi.

Turk xalqlari adabiyoti, madaniyati va fani tarixida porloq iz qoldirgan buyuk siymolardan biri Alisher Navoiydir. Bu xalqlar tarixida hech kim uningchalik “ko‘p va xub” asar yozgan emas. O‘sha davrda fors tilida qaysi janr va uslubda asarlar yaratilgan bo‘lsa, u ham ularning barchasida yuksak badiiy, o‘lmas asarlar bitdi. Hatto fors adabiyotida mavjud bo‘lmagan janrlarda ham ijod etdi. Shoir “Xazoyin ul-maoniy”, “Devoni Foniyy”, “Xamsa”, “Majolis un-nafois”, “Mezon ul-avzon”, “Lison ut-tayr”, “Muhokamat ul-lug‘atayn” kabi o‘ttizdan ortiq nazmiy va nasriy asarlar yozib nafaqat turkiy xalqlar adabiyotining, balki jahon adabiyotining buyuk namoyondalaridan biriga aylandi. “O‘z til xazinasining boy va kengligi e‘tibori bilan Navoiy Shekspir, Pushkin va Firdavsiylar qatorida turadiki, uning asarlariga lug‘at yozganlarning hech biri bu xazinaning nihoyatiga yeta olmaganlar”. (10, 26)

Eski o‘zbek adabiy tili taraqqiyotining XV asrdagi leksik, grammatik qurilishi va fonetik xususiyatlari Navoiyning badiiy, ilmiy, tarixiy, biografik, diniy-axloqiy asarlarida aks etgan.

Navoiy zamonidan hozirgacha besh yuz sakson yil o‘tdi. Bu davr mobaynida tilimizda ko‘p o‘zgarishlar sodir bo‘ldi. Shoir qo‘llagan so‘zlarning bir qismi iste‘moldan chiqdi. Yoki Navoiy tilida uchraydigan ba‘zi so‘zlar hozirgi o‘zbek adabiy tilida butunlay boshqa ma‘noda qo‘llanilmog‘da. Bunday so‘zlarni tushunish uchun lug‘at zarur bo‘ladi. Umuman, Navoiy ishlatgan barcha so‘zlarning lug‘atini tuzish lozim. Bu haqda A. Fitrat shunday yozadi: “Navoiyning asarlari til uchun juda boy bir xazinadir. Ularni yolg‘iz til nuqtai nazaridan tekshirish, ulardagi so‘zlarni yig‘ib izoh qilishning o‘zi juda katta ilmiy xizmat bo‘lar edi” (1, 44). Mashhur venger turkologi Y. Ekman esa “Chig‘atoy tili (eski o‘zbek tili – Y.B.) bilan shug‘ullanish, Yevropada juda erta boshlandi. Shunga qaramay, bugun bu muhim adabiy tilning na yaxshi bir grammatikasi, na ishonchli bir lug‘ati bor”, – deb yozgan edi (Janos Eckmann. Harezm, Kipçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar. Ankara, 1996). Shuni qayd etish lozimki, Navoiy asarlariga lug‘at tuzish uning hayotligidayoq boshlangan edi. Shoir asarlari tiliga tuzilgan ilk lug‘at Tole Hiraviyning “Badoyi‘al-lug‘at”idir. Ushbu lug‘at shaxsan Husayn Boyqaroning buyrug‘i bilan taxminan 1500-yillarda tuzilgan.

XVI asrdan boshlab Navoiy tilini tushuntirishga bag‘ishlangan Rajab ibni Ali Shomluning “Lug‘ati Navoiy” (1599-yil), Mustafo binni Sodiqning “Abushqa”, Mirza Mahdixonning “Sangloh” (1760-yil), Fazlullaxon Barlosning “Lug‘ati turkiy” (1779-yil), Fath Alixonning “Kitobi lug‘ati atrokiya” (1862-yil) kabi lug‘atlarni ko‘rsatish mumkin.

O‘z vaqtida Navoiy asarlari tilini o‘qib tushunishda, eski o‘zbek tilini boshqa millat vakillari tomonidan o‘rganilishida mazkur lug‘atlarning ahamiyati katta bo‘lgan.

O‘tgan asrda Porso Shamsiyev va Sobirjon Ibrohimovlarning “Navoiy asarlari lug‘ati” (1972 yil) va “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati” (1983–1985-yillar) nomli to‘rt jildidan iborat lug‘atlar nashr etildi. “Navoiy tili lug‘ati” mustaqillik yillarida birinchi marta Navoiyning yigirma jildlik “Mukammal asarlar to‘plami” va shoirning qo‘lyozma hamda tanqidiy matnlari asosida tuzilganligi bilan ilgari shoir asarlariga tuzilgan lug‘atlardan ajralib turadi. Ushbu “Navoiy tili lug‘ati” 1983–1985-yillarda nashr etilgan “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati” (ANATIL)dan quyidagi jihatlari bilan farq qiladi:

1. ANATILda bosh soʻzning arab yozuvidagi shakli uning yonida emas, balki toʻrtinchi jildning oxirida berilgan, bu esa undan foydalanuvchilarga noqulaylik tugʻdiradi. “Navoiy tili lugʻati”da esa bosh soʻzdan keyin uning arab yozuvidagi shakli beriladi. Bundan tashqari, mazkur lugʻatda ilk bor bosh soʻzning arabcha shaklidan keyin uning lotin alifbosi asosidagi transkripsiyasi ham berildi. Bu narsa shu choqqacha Navoiy asarlariga tuzilgan lugʻatlarning birontasida yoʻq.

2. ANATILda bosh soʻzdan keyin etimologik belgi qoʻyilmagan. Ushbu “Navoiy tili lugʻati”da chet tilidan olingan soʻzlarga etimologik belgi qoʻyilgan.

3. Maʼlumki lugʻatchilikning eng muhim qismi izohlanuvchi birliklar maʼnolarini belgilash, yaʼni soʻzlarga toʻgʻri izoh berishdir. Bu ish lugʻatning qadr-qiyamatini, muvaffaqiyatini belgilaydi.

Biz diqqatni ANATILdagi soʻzlar izohiga qaratamiz.

Aynul-kamol – “kamolot, balogʻat; birgina kamolat vajidan:

Bu tiyra roʻzgorni ham sigʻurub va rayohin dastasida aynul-kamol gazandi manʼi uchun xoshokni chekkandek bu xoksorni ham kiyurub erdilar. ANATIL, I-68”.

Bu soʻzga berilgan ushbu izoh xato. **Aynul-kamol** – “koʻz tegish, koʻzikish” degani. Buni mazkur soʻzga keltirilgan misoldan bilish mumkin.

Angal – “xalal yetkazuvchi, ortiqcha, begona; yoqimsiz kishi: Muyassardur, Navoiy, yor vasli xilvate topsang,

Ki yaʼni boʻlmasa ul xilvat ichra oʻzlukung angal. ANATIL, I-93”.

Bu soʻzning toʻgʻri maʼnosi “toʻsiq”dir. Ushbu soʻz hozir ham turk tilida shu maʼnoda qoʻllaniladi.

Din – “eʼtiqod, biror narsaga ishonish, din” emas, balki din “xudoga ishonish, xudoga eʼtiqod qilishga asoslangan dunyoqarash”dir.

4. Dunyo yozuvchilari tili lugʻatlarining birontasida ham chet tiliga xos iboralar, koʻchirmalar (vkrapleniya) mustaqil lugʻat birligi sifatida yozuvchi asari lugʻatiga olinmagan. ANATILda chet tiliga xos iboralarni tez-tez uchratish mumkin. Mazkur lugʻatda arabcha iboralardagi soʻzlar yulib olinib, bosh soʻz sifatida berilgan. Masalan, **ana** (*ana afsah*), **vashrabu** (*kulu vashrabu*), **valahu** (*ravvaxahul-lohu taolo valahu*), **varid** (*min hablibil-varid*), **jalla** (*maliki allom jalla va alo*) kabilar:

Ey Navoiy, angakim bor esa bu roh nasib,

Ravvaxahul-lohu taolo valahu husni maob. ANATIL, I-355”.

Afsuski, Porso Shamsiev va Sobirjon Ibrohimovlarning “Navoiy asarlari lugʻati”da ham shu holni kuzatish mumkin.

5. ANATILda arabcha iboralar xato ravishda bosh soʻz sifatida olingan. *Sallallohu alayhi va sallam, qaddasallohu ruhahu, azza man qanaʼ, azza shaʼnuh(u)* kabi:

Va hazrati risolat sallallohu alayhi va sallam mutobaatigʻakim...

ANATIL, III-31”.

6. ANATILda soʻz soʻz birikmasidan farqlanmagan. Soʻz birikmalari ham bosh soʻz sifatida berilgan: *bad ahdu paymon, bekam-u koʻst, beqiyl-u qol, dol-u gul, yom oti* kabilar:

Buki oning ahdu paymonida men oʻlsam dogʻi,

Yaxshi fursat topsang, ul bad ahdu paymoningʻa ayt. ANATIL, I-186”.

7. ANATILda soʻzlarning faqat bir qismining mustaqil maʼnolari bir-biridan arab raqamlari bilan ajratilgan. Ammo koʻpincha soʻzlarning mustaqil maʼnolari bir-biridan arab raqamlari bilan ajratilmagan. Masalan, “*yorgʻu – qabul; muqobillik; himoya; hukm*:

Bu kelmakdin erdi gʻaraz bu manga,

Ki boʻlgʻay janobingda yorgʻu manga. ANATIL, I-542”.

Bu soʻzga berilgan izohdagi soʻzlar bir-biriga sinonim emas. Izohda keltirilgan toʻrtta soʻzdan qaysi biri *yorgʻuning* muqobili boʻladi? Tasdiqlovchi misol sifatida berilgan bitta bayt ularning

qaysi biriga tegishli? Tuzuvchi *yorgʻuning* maʼnosini aniq bilmagani uchun unga izoh sifatida bir-biriga bogʻlanmagan toʻrtta soʻz keltiradi. Biri boʻlmasa biri toʻgʻri kelib qolar qabilida.

8. Eng jiddiy kamchiliklardan yana biri ANATILda soʻzlarning koʻchma maʼnosi ajratilmagan. *Koʻch.*(koʻchma) belgisi mutlaqo ishlatilmagan.

Bizning lugʻatda soʻzning koʻchma maʼnosi ajratilib, *koʻch.* belgisi orqali berilgan.

9. ANATILda feʼlning harakat nomi ham bosh soʻz sifatida olingan: aytmoq, bagʻishlamoq, botmogʻ, bogʻlamoq, butmak, kechmak kabi. Vaholanki ushbu feʼllar ayt-, bagʻishla-, bot-, bogʻla-, but-, kech – shaklida ham berilgan. Natijada lugʻatning hajmi bunday qaytariqlar hisobiga ortgan. Agar harakat nomi yangi maʼno kasb etsagina, uni bosh soʻz sifatida olish mumkin. Masalan, *il* – “ilmoq, osmoq” va *ilmak* – tuzoq, ilgak, *chaq* – “chaqmoq” va *chaqmoq* – “yashin” kabilar.

10. Maʼlumki, Navoiy mutasavvif boʻlgan. Uning asarlarini tasavvuf taʼlimotini bilmasdan turib chuqur tushunish qiyin. Biz esa tasavvufga oid atamalarni maxsus **tas.** belgisi orqali berdik. Toʻrt jildli lugʻat tuzuvchilari tasavvufiy terminlarga eʼtibor berishmagan. Natijada mazkur atamalar yo olinmagan, yo soʻz sifatida olinganu, ammo notoʻgʻri izohlangan.

Kelib chiqishi sof oʻzbekcha boʻlgan *bulluq*, *senlik* kabi tasavvufga oid soʻzlar toʻrt jildlikda yoʻq. *Menlik*, *ulluq* kabilar esa xato izohlangan.

Umuman, ANATILda soʻzlarning tasavvufiy maʼnolari deyarli berilmagan.

11. E.Fozilov rahbarligida tuzilgan lugʻatda Navoiy asarlarida uchrovchi barcha soʻzlar qamrab olinmagan.

12. ANATILda atoqli otlar, toponimlar, asar nomlarining bir qismi IV tomning oxirida ilova sifatida alohida qilib berilgan. Buni maʼqullab boʻlmaydi. Bizning lugʻatda ular alifbo tartibiga koʻra oʻz oʻrnida berilgan.

13. ANATILda atoqli otlarga illyustrativ misollar keltirilmasdan faqat uning manbasi koʻrsatilgan. Bizning lugʻatda atoqli otlar illyustrativ misollar bilan taʼminlangan.

14. ANATILda atoqli otlarga berilgan izohlarning baʼzilari notoʻgʻri. Masalan, **Shirin** – “Armaniston mamlakatining hukmdori Mehinbonuning jiyani, Farhodning sevgilisi. (Xazoyin ul-maʼoniy Ib-22)”. **Shirin** soʻziga berilgan ushbu izoh notoʻgʻri. Haqiqatga zid. Chunki hech qachon Mehinbonu degan inson Armanistonning hukmdori boʻlmagan. Izoh shunday boʻlishi kerak edi: **Shirin** “Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonining bosh qahramonlaridan biri”.

Umuman, hozirgacha Navoiy asarlariga bagʻishlangan lugʻatlar soni yigirmadan oshadi. Yuqorida tilga olingan lugʻatlarni soʻz boyligi jihatidan, bosh soʻzlarga berilgan izohlari boʻyicha ham talabga toʻla javob beradi deb boʻlmaydi. Ushbu lugʻatlar soʻzlarning izohi, unda berilgan bosh soʻzlarning soni va boshqa jihatlardan bir-biridan ozmi-koʻpmi farq qiladi. Shuning uchun ham Navoiy asarlarining mukammal lugʻatini tuzish yoʻlida saʼy-harakatlar davom etib keldi.

Ushbu “Navoiy tili lugʻati”ni tuzishda Pushkin, Abay, Saltikov-Shchedrin, Lermontov kabi adiblar asarlari tiliga tuzilgan lugʻatlar tajribalariga tayanildi.

Lugʻatni nashrga tayyorlashdagi texnik ishlarni **A. Ahmedova, M. Jumanovalar** bajarishdi.

Navoiy tili lugʻatining tarkibi

1. Lugʻatda Navoiy asarlarida uchraydigan barcha tub va yasama hamda qoʻshma, juft va takroriy soʻzlar, baʼzi turgʻun birikma va iboralar izohlanadi. Ammo:

– er-(e-) toʻliqsiz feʼli mustaqil qoʻllanmasa-da hamda lugʻaviy maʼnoga ega boʻlmasa ham bosh soʻz sifatida beriladi va izohlanadi;

– et-, qil-, ayla- feʼllari mustaqil qoʻllanmasa-da bosh soʻz sifatida beriladi va izohlanadi.

– boʻl- (oʻl-) feʼli mustaqil qoʻllanilib, bogʻlama vazifasini bajargan hollarda bosh soʻz sifatida beriladi va izohlanadi. Boshqa hollarda esa feʼllari kabi asosan lugʻat maqolasi ichida birikma

(qo'shma fe'llar) tarkibida kelganda, qo'shma fe'ldagi bosh so'z ma'nosidan boshqa ma'no anglatib kelgan taqdirda beriladi;

– Navoiy asarlarida uchraydigan juft, takroriy so'zlar lug'atda beriladi va izohlanadi;

– Navoiy asarlarida uchraydigan kishi nomlari (antroponimlar), joy nomlari (toponimlar) va etnik nomlar (etnonimlar), asar nomlari beriladi va izohlanadi. Masalan:

NUH – Qur'onda ham nomi uchraydigan payg'ambar. U juda uzoq umr ko'rgan, Nuh payg'ambarning davrida katta to'fon bo'lganligi aytiladi:...

HIROT – Xurosonning poytaxti. Navoiy shu shaharda yashab ijod etgan:...

O'zbek – o'zbek, **turkman** – turkman, **sort** – fors.

2. Fe'ning nisbat shakllari beriladi va izohlanadi:

Kelil-, talash-, quchush-, keltur-, o'ksut-, o'ltur-, o'lturt-, qilil-, qilin-...

3. Otning -siz, -liq affiksleri bilan yasalgan so'zlar beriladi va izohlanadi.

4. Lug'atning vazifasiga ko'ra quyidagi so'z formalari berilmaydi va izohlanmaydi:

– Navoiy asarlarida uchraydigan forsiy, arabiy she'rlar va baytlardagi so'zlar va iboralar lug'atda berilmaydi va izohlanmaydi;

– so'zning egalik qo'shimchasini olgan shakllari;

– so'zning –lar qo'shimchali ko'plik shakli.

Lekin arabcha so'zlarning ko'plik shakli lug'atda mustaqil bosh so'z sifatida beriladi. Bunda ko'plik shaklidagi arabcha so'zning arabcha yozilishidan keyin qavslar ichida *birl.* (birlik) ishorasi bilan uning birlik shakliga havola qilinadi (arabcha so'zning birlik shakli kichik harflar bilan yoziladi). So'ngra ko'plik shaklidagi arabcha so'zning ishlatilishiga manbalardan misollar keltiriladi.

AVROD – a. (*birl.* vird)...

AVROQ – a. (*birl.* varaq)...

AXBOR – a. (*birl.* xabar)...

so'zning kelishik qo'shimchasini olgan shakllari.

Ammo kelishik qo'shimchasi orttirilishi bilan boshqa so'z turkumiga o'tgan so'z shakllari mustaqil so'z sifatida beriladi. Masalan, **qay** (*qan*) so'roq olmoshining o'rin-payt kelishiga shaklidagi **qayda** (*qay+da*), **qanda** (*qan+da*), chiqish kelishiga shaklidagi **qaydin** (*qay+din*), **qandin** (*qan+din*), **mensizin** (*men+siz+in*), **sensizin** (*sen+siz+in*) shakllari ravish turkumiga o'tgan bo'lib, bular bosh so'z sifatida beriladi va izohlanadi.

fe'ning shaxs-son, mayl yoki zamon qo'shimchasini olgan shakllari;

fe'ning sifatdash, ravishdash yoki harakat nomi qo'shimchasini olgan shakllari.

Ammo sifatdashning **yaratqan** (*yarat+qan*) kabi otlashgan shakllari, ravishdashning **bo'la** (*bo'l+a*), **ko'ra** (*ko'r+a*) kabi ko'makchi vazifasida, **deb** (*de+b*) kabi bog'lovchi vazifasida qo'llangan shakllari, harakat nomi shakllarining **borish** (*bor+ish*) singari ot turkumiga o'tgan shakllari bosh so'z sifatida beriladi va izohlanadi.

– hozirgi o'zbek tili imlosiga binoan mustaqil so'zga qo'shib yoziladigan kim, -ki, -u (-yu, -vu) bog'lovchilari va shunga o'xshash til birliklari bosh so'z sifatida berilmaydi va izohlanmaydi.

Lug'at tuzilishini murakkablashtirmaslik maqsadida bosh so'zlarga grammatik ishoralar berilmay, ya'ni bosh so'zning qaysi so'z turkumiga oidligi ko'rsatilmaydi. Chunki bu hol bosh so'zning izohi va ma'nosidan (yoki ma'nolaridan) anglashilib turadi. Ammo juda kam holatlardagina zarurat sezilganda grammatik ishoralar berilishi mumkin.

Yuqorida ko'rsatilganlar grammatikaning vazifasi bo'lib, lug'atga aloqasi yo'q.

Lug'at maqolasining tuzilishi

5. Lug'atda hozirgi o'zbek tili imlosi bo'yicha mustaqil shaklda yozilib, lug'aviy ma'no (yoki

ma'nolar) ifodalaydigan yoki ma'lum grammatik vazifani (vazifalarni) bajaradigan barcha so'zlar bosh so'z sifatida beriladi va izohlanadi.

Lug'atda bosh so'zlar kirill yozuvida berilib hozirgi o'zbek alifbosi tartibida joylashtiriladi. Bosh so'zdan so'ng uning manbadangi arabcha shakli beriladi. Undan keyin bosh so'zning lotin yozuvidagi transkripsiyasi o'rin olgan. Bosh so'zni berishda quyidagi holatlar hisobga olinadi:

agar bosh so'z fe'l bo'lsa buyruq shaklida chiziqli (-) bilan beriladi: *tol-*, *urkut-*, *chimchila-*, *yashur*;

agar bosh so'zning ma'nosi hozirgi o'quvchiga tushunarsiz bo'lsa, unga izoh beriladi: **surat-parast** – suratga topinuvchi; **Suhayl** – osmonning yarim sharida joylashgan safinalar Nuh burjidagi porloq va ulkan bir yulduz;

agar bosh so'z bir ma'noli va hozirgi o'quvchiga tushunarli bo'lsa, izohlanmasdan uning faqat muqobili yoki muqobillari beriladi: **abog'a** – amaki, **abras** – pes, **bo'yal** – bo'yalmoq, **kerak** – kerak;

har xil fonetik shakllarga ega bo'lgan so'zlarning har bir shakli alifbo tartibi bo'yicha bosh so'z sifatida o'z o'rnida beriladi. Bunda fonetik variantlarning hammasi asarlarda bir xil ma'noda (yoki ma'nolarda) qo'llangan bo'lsa, alifbo tartibi bo'yicha oldin kelgan varianti izohlanib keyin kelgan varianti oldingi variantiga *q.* (qarang) ishorasi bilan havola qilinadi va keyingisiga ham asarlardan misollar keltiriladi.

BESARUPO – ...

BESARUPOY – *q.* BESARUPO

BUZUQ – ...

BUZUG' – *q.* BUZUQ

– omonim so'zlarning har biri alohida-alohida maqolalarda bosh so'z sifatida beriladi va izohlanadi. Ular biri ikkinchisidan rim raqamlari bilan farqlanadi. Masalan:

DOR I –

DOR II –

OT I –

OT II –

– sinonimlarning har biri alifbo tartibi bo'yicha o'z o'rnida bosh so'z sifatida beriladi va izohlanadi;

– bosh so'z ko'p ma'noli bo'lsa, uning ma'nolari shu so'z maqolasi ichida arab raqamlari bilan ajratib ko'rsatiladi;

– bosh so'z to'g'ri va ko'chma (majoziy) ma'nolarga ega bo'lsa to'g'ri ma'nosi oldin, ko'chma ma'nosi undan so'ng beriladi. Masalan: so'xta – 1. kuygan; 2. kamtar; 3. *ko'ch.* g'amgin, ozor chekkan.

– agar bosh so'zning tasavvufiy ma'nosi (ma'nolari) bo'lsa, bu ma'no(lar) to'g'ri va ko'chma ma'nolardan keyin *tas.* belgisi bilan berildi: masalan: Rahrav – 1. yo'l yuruvchi; 2. sayyoh, kezu- vchi; 3. *tas.* solik;

6. Qo'shma so'zlar hamda forsiy izofali birikmalar, turg'un birikma va iboralar bosh so'zni tashkil qiluvchi komponentlari haqidagi lug'at maqolalari tarkibida beriladi va izohlanadi.

– bosh so'zga berilgan forsiy izofali birikmalar bosh so'z o'rniga tilda (~) yoziladi. Masalan: ahl: ~ i dars – darsga qatnashuvchilar, ~ i dunyo – boylar, ~ i tariqat – so'fiylar, ~ i yaqin – avliyolar...

7. Lug'at maqolasining keyingi komponenti izohlanuvchi birlik izohidan so'ng beriladigan illyustrativ misol yoki misollardir.

Misol(lar) izohlanuvchi birlik ma'nosi to'g'ri belgilanganligi hamda har bir ma'noga berilgan izohning to'g'riligini tasdiqlash uchun beriladi.

Ma'lumki, Navoiy tili uslub jihatdan ancha murakkab. Shuning uchun izohlanuvchi birliklarning ma'nosini to'liq ochishda bitta misol emas, bir nechta misol keltirishni taqozo qiladi. Shu sababli ba'zi izohlanuvchi birliklarga bir necha misol beriladi.

Hozirgacha Navoiy tiliga oid matnlarni, umuman, eski o'zbek tiliga oid manbalarni transkripsiya qilishning yagona prinsiplari ishlab chiqilmagan. Hatto eski turk tiliga mansub bo'lgan adabiy yodgorliklarni transkripsiya qilishda turkologlar orasida yakdillik yo'q. Buning natijasida ushbu mavzuga turlicha yondoshib kelmoqdalar. Shuning uchun bu lug'atda foydalanilgan transkripsion belgilar hamda unli va undoshlar haqida qisqacha izoh berib o'tish lozim ko'rildi.

Unlilar

a – til orqa, lablanmagan, keng unli

ä – til oldi, lablanmagan, keng unli

â – turkiycha (o'zbekcha) so'zlarda uchraydigan til oldi, lablanmagan, keng unli

e – til oldi, lablanmagan, o'rta keng unli

i – til oldi, lablanmagan, tor unli

ı – til orqa, lablanmagan, tor unli

o – til orqa, lablangan, o'rta keng unli

ö – til oldi, lablangan, o'rta keng unli

u – til orqa, lablangan, o'rta keng unli

ü – til oldi, lablangan, tor unli

ā – arabcha so'zlardagi til o'rta, cho'ziq unlisi va forsha so'zlardagi til orqa, lablangan cho'ziq unli uchun qo'llandi.

Arabcha so'zlardagi til o'rta, qisqa [a] unlisi va forsha so'zlardagi til oldi qisqa [ä] unlisi esa [ä] orqali berildi.

Undoshlar

j – til oldi, jarangli sirg'aluvchi

ng – portlovchi burun tovushi, sonor

Asosan, arab so'zlarida ishlatilgan ث (se), ص (sod), ض (zod), ط (to), ظ (zo), ذ (zol), ح he undoshlari uchun [s], [ʃ], [ʒ], [t], [ʔ], [z], [h] belgilari, ayn uchun ['], hamza uchun ['] va خ (xe) harfi uchun [h] belgilari qo'llandi.

Boshqa undoshlar uchun qo'llanilgan belgilar quyidagi jadvalda ko'rsatilgan.

Navoiy asarlarida uchraydigan so'zlarni transkripsiya qilishda turk navoiyshunoslari qo'llagan lotin yozuvi asosidagi belgilar tizimidan foydalanildi. Ayrim o'rinlardagina o'zgartirishlar, qo'shimchalar kiritildi.

Transkripsiya

Navoiy asarlarida ishlatilgan harflar	Lotin yozuvi asosidagi harflar	Kiril yozuvi asosidagi hozirgi o'zbek alifbosi harflari	Navoiy asarlarida ishlatilgan harflar	Lotin yozuvi asosidagi harflar	Kiril yozuvi asosidagi hozirgi o'zbek alifbosi harflari
ا	a, ä, ā, â, i, ī, ı	a, o, i, iy	ض	ž	z
آ	ā, a, â	a, o	ط	ʈ	t
ب	b, p	b	ظ	ẓ	z

پ	p	p	ع	‘	‘
ت	t	t	ء	’	
ث	s	s	غ	ġ	g‘
ج	c, ç	j, ch	ف	f	f
چ	ç	ch	ق	q	q
ح	h	h	ك	k, g	k, g
خ	h	x	گ	g	g
د	d	d	گن	ng	ng
ذ	z	z	ل	l	l
ر	r	r	م	m	m
ز	z	z	ن	n	n
ژ	j	j	و	v, u, ü, ū, o, ö, ō	v, u, o‘
س	s	s	وا	u, ü, o, ö	u, o‘
ش	ş	sh	ه	h, a, ä	h, a
ص	ş	s	ى	ı, i, ī	i, iy
			ىا	ı, i, e	i, e (e)

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdurauf Fitrat. *[Tanlangan asarlar.II jild]*. Toshkent. 2000. B.44
2. Dadaboev H., Xolmurodova M. *[Qutadg‘u biligdagi so‘zlarni o‘zbekcha, ruscha va inglizcha izohli lug‘ati]*. Toshkent. 2018.
3. Janos Eckmann. *[Harezmi, Kipçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar]*. Ankara, 1996).
4. M.Qoshg‘ariy. *[Uch tomlik]*. Toshkent. 1960.
5. Nazarova X. *[Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari uchun qisqacha lug‘at]*. Toshkent. 1972.
6. *[Slovar yazika Pushkina]*. Moskva. 1956-1961.
7. Sodiqov Q. *[Qutadg‘u bilig so‘zligi]*. Toshkent. 2020.
8. Fozilov E. *[Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati]*. Toshkent. 1983. B.85.
9. Hasanov B. *[Navoiy asarlari uchun qisqacha lug‘at]*. Toshkent. 1993.
10. H.Olimjon. *[Mukammal asarlar to‘plami. V tom]*. Toshkent. 1983. B.26.